

AGNIESZKA LASOTA

*Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie*

GESTYKULACJA JAKO SPOŁECZNO-PRAGMATYCZNE NARZĘDZIE KOMUNIKACJI DZIECIĘCEJ

Teoretyczne konteksty problematyki badań własnych

ABSTRACT. Lasota Agnieszka, *Gestykulacja jako społeczno-pragmatyczne narzędzie komunikacji dziecięcej. Teoretyczne konteksty problematyki badań własnych* [Gestures as a Socio-Pragmatic Tool in Children's Communication]. *Studia Edukacyjne* nr 36, 2015, Poznań 2015, pp. 251-269. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2958-2. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2015.36.15

The purpose of this paper is to show the role of gestures in early ontogenesis. In the absence of the possibility of linguistic communication, gesticulation becomes a social and pragmatic communication tool used by children. It allows children to interact with adults, to communicate their intentions, requests and feelings associated with a particular object or event. Increasingly, researchers propose a broader look at the gestures of a small child, taking into account the motives, intentions and joint attention between partners. The aim of my theoretical and empirical consideration is to make the body language of young children better understandable by parents, teachers and educationalists.

Key words: gesticulation, nonverbal communication, children's communication

Zarówno psychologowie, pedagodzy, jak i językoznawcy zajmujący się rozwojem sprawności komunikacyjnych coraz bardziej przychylają się do tezy, iż niejęzykowe akty komunikacyjne małego dziecka stanowią kamień milowy w opanowaniu zdolności posługiwania się językiem. Gestykulacja oraz mowa dzielą wspólną poznawczą reprezentację¹. We wczesnym dzie-

¹ S. Goldin-Meadow, *The development of gesture and speech as an integrated system*, [w]: *The nature and function of gesture in children's communication*, red. J. Iverson, S. Goldin-Meadow, San Francisco 1998.

ciństwie dzieci utrzymują reprezentację przedmiotu lub pojęcia wyrażając to poprzez modalność dostępną w tym okresie. Jest nią komunikacja niejęzykowa, której jeden z ważniejszych elementów stanowi gestykulacja. Dzieci zanim nauczą się używać etykiety słownej, wykorzystują etykietę gestykulacyjną. Coraz częściej gestykulacja traktowana jest jako przejściowe narzędzie komunikacyjne we wczesnym rozwoju leksykalnym. Gesty stanowią fundament dla rozwoju języka². Oprócz ich pragmatycznego znaczenia (gestykulacja pozytywnie koreluje z rozwojem słownika językowego), gesty o charakterze komunikatywnym odgrywają także kluczową rolę we wczesnym rozwoju zdolności poznawczych i społecznych³, co rzutuje na dalszy rozwój i edukację dzieci nie tylko zdrowych, ale przede wszystkim dzieci ze specyficznymi potrzebami edukacyjnymi.

Przejawy intencjonalnej komunikacji dziecięcej pojawiają się pomiędzy 10. a 12. miesiącem życia dziecka. Jednym z wyrazów takiej zamierzonej komunikacji jest zdolność wskazywania przedmiotów, które są poza zasięgiem ręki dziecka. Na początku drugiego roku życia dziecka można zaobserwować umiejętność skupiania uwagi dorosłego na obiekcie oraz pierwsze zabawy społeczne oparte na wzajemności. Kolejną umiejętnością sprzyjającą lepszej komunikacji jest z pewnością umiejętność dzielenia z partnerem wspólnej uwagi. Ta wspólna uwaga jest traktowana jako pewnego rodzaju rusztowanie, w którym dzieci dzielą się informacjami, przekonaniami i emocjami z pełnymi uwagi, zainteresowania i pomocy dorosłymi. Komunikacja oparta na dzieleniu wspólnej uwagi pomiędzy nadawcą a odbiorcą to zachowanie triadycznie. To moment, gdy dziecko osiąga poziom społecznego zrozumienia i komunikacji intencjonalnej⁴. Kiedy tylko dzieci zaczynają używać komunikacji niejęzykowej, dorośli partnerzy interakcji są traktowani jako rozmówcy, którzy przydzielają poszczególnym gestom określone znaczenia, interpretują je, wysyłają komunikaty zwrotne dziecku, co daje możliwość zrozumienia ich znaczenia i użycia w podobnym kontekście. Proces komunikacyjny zachodzi w dynamice interakcji. Bardzo wcześnie w swoim rozwoju dzieci rozumieją komunikaty niejęzykowe kierowane przez osoby dorosłe. Dorośli, zarówno rodzice jak i nauczyciele, powinni mieć świadomość, że istotne jest nie tylko to co mówią do dziecka, ale

² J.M. Iverson, S. Goldin-Meadow, *Gesture paves the way for language development*, *Psychological Science*, 2005, 16(5), s. 367-371.

³ M. Carpenter, K. Nagell, M. Tomasello, *Social cognition, joint attention and communicative competence from 9 to 15 months of age*, *Monographs of the society for research in child development*, 1998, 255, 63, 4.

⁴ M. Tomasello, *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*, New York 2003.

przede wszystkim jak mówią. W jednych z badań⁵ badacze chowali zabawkę i za pomocą gestu wskazywania instruowali dzieci, gdzie mogą ten przedmiot odnaleźć. Okazało się, że 14-miesięczne dzieci bez problemu rozumiały gest dorosłego i bezbłędnie odszukiwały schowaną zabawkę. Zakłada się, że dzieci około 14. miesiąca życia nabywają podstawowych pragmatycznych umiejętności, by w prostej sytuacji zinterpretować komunikację innych, opartą na wspólnie dzielonym doświadczeniu⁶. Małe dzieci w swoich zachowaniach niejęzykowych, skierowanych na przedmioty lub osoby, budują z inną osobą pewnego rodzaju ramy wspólnej uwagi, koniecznej dla charakterystycznego ludzom stylu komunikacji pomagającej. Umożliwia im to wówczas zinterpretowanie potencjalnie dwuznacznych aktów komunikatywnych, zawierających dwuznaczne gesty wskazywania, zarówno pod względem tego na co wskazuje i jaką ma motywację. Użycie gestów wskazywania przez dzieci i dorosłych pełni całkowicie odmienne role. Wskazywanie dorosłych jest produkowane w celu wzmocnienia mowy, ogólnie przez wskazywanie odnośnika słowa deiktycznego (tu, tam), podczas gdy wskazywanie niemowląt jest główną częścią składową ich komunikatywnego przekazu. Umiejętność wskazywania przez dzieci reprezentuje ich zdolność do rozróżniania między zewnętrznymi przedmiotami a ich własną osobą⁷. Wskazywanie zawiera aspekt społeczny, gdyż umożliwia dzieciom nawiązanie wspólnej uwagi z partnerem, a także aspekt odniesieniowy, określając przedmiot, który znajduje się w jego otoczeniu, co stanowi podstawę rozwoju aktywności symbolicznej, w tym także języka. Gesty wskazywania mają szczególne znaczenie w procesie nabywania mowy i są traktowane jak pomost między gestykulacją a językiem, jak również między słowami i ich odniesieniami. W rozwoju mowy czynnej dzieci wskazywanie umożliwia dostęp do słownego nazywania i pozwala przewidzieć rozwój leksykalny. Gestykulacja deiktyczna może mieć również decydującą rolę w przejściu od wypowiedzi jednowyrazowej do dwuwyrazowej i ułatwiać dzieciom produkcję zdań⁸. Panuje jednak brak wspólnego stanowiska w zakresie rozumienia pojęcia gestu wskazywania. Jedni badacze rozumieją to bardzo wąsko – jako gest palcem wskazującym⁹, inni zaś zakładają, że

⁵ T. Behne, M. Carpenter, M. Tomasello, *One-year olds comprehend the communicative intentions behind gestures in a hiding game*, *Developmental Science*, 2005, 8, s. 492-499.

⁶ K. Liebal, M. Carpenter, M. Tomasello, *Infants' Use of Shared Experience in Declarative Pointing*, *Infancy*, 2010, 15(5), s. 545-556.

⁷ H. Werner, B. Kaplan, *Symbol formation: an organismic approach to language and the expression of thought*, New York 1963.

⁸ A. Lasota, *Dwuelementowe kombinacje lingwistyczno-niejęzykowe w dziecięcej komunikacji*, *Psychologia Rozwojowa*, 2012, 4, s. 25-36.

⁹ G. Butterworth i in., *Dynamic aspects of visual event perception and the production of pointing by human infants*, *British Journal of Psychology*, 2002, 20, s. 1-24.

gest wskazywania można wykonać zarówno palcem wskazującym, jak i za pomocą całej ręki¹⁰.

Wiele opracowań empirycznych potwierdza, że zdolność podążania w kierunku spoglądania innych osób zaczyna być wyraźnie manifestowana pod koniec pierwszego roku życia¹¹. Zdolność niemowląt kierowania własnej uwagi na linię uwagi partnera społecznego między 9. a 12. miesiącem życia nie dotyczy wyłącznie przedmiotów, ale również działania. Pod koniec pierwszego roku pojawiają się bowiem takie gesty, w których niemowlę wykorzystuje funkcję instrumentalną (prosi lub żąda). Są to gesty wskazywania – by uzyskać pomoc w otrzymaniu przedmiotu, który jest dla niego w danym momencie nieosiągalny. Okazuje się, że nieco później dzieci zaczynają wykorzystywać gesty w innej funkcji – deklaratywnej, polegające na pokazywaniu przedmiotów innej osobie¹², w celu zwrócenia jej uwagi.

Pierwsze opracowania dotyczące gestu wskazywania były autorstwa Bates, Camaioni, Volterra (1975)¹³. Wskazywanie było rozumiane jako pewnego rodzaju społeczne użycie narzędzia, ponieważ mniej więcej w tym samym czasie niemowlęta zaczynają w zabawie używać fizycznych narzędzi, co daje początek manipulacji specyficznej. Badaczki wyróżniły dwa rodzaje komunikatów niejęzykowych: protoimperatywne oraz protodeklaratywne.

Niemowlęta używają takich gestów protoimperatywnych, jak wskazywanie, by nakłonić dorosłego do uzyskania konkretnej rzeczy. Traktują więc dorosłego jako narzędzie w celu otrzymania upragnionego przedmiotu. Gestykulacji protodeklaratywnej używają zaś wówczas, by nakłonić dorosłego do zwrócenia uwagi na określony przedmiot. Wykorzystują więc przedmiot jako narzędzie do uzyskania uwagi osoby dorosłej.

Gesty protoimperatywne używane są w celu manipulacji zachowaniami innych lub manipulacji światem przez zachowania innych, podczas gdy gesty protodeklaratywne produkowane są w celu manipulacji umysłami innych lub wpływem na ich stan wiedzy i dlatego sugerują posiadanie przez nadawcę powstającej teorii umysłu. Baron-Cohen (1999) jawnie wykluczył gesty protoimperatywne z kategorii zamierzonej komunikacji. Dlatego uważa się, że dzieci autystyczne nie produkują gestów deklaracyjnych. Ten

¹⁰ U. Liszkowski, M. Carpenter, M. Tomasello, *Twelve-month-olds communicate helpfully and appropriately for knowledgeable and ignorant partners*, *Cognition*, 2008, 108, s. 732-739; M. Gullberg, K. de Bot, V. Volterra, *Gestures and some key issues in the study of language development*, *Gesture*, 2008, 8, s. 149-179; A. Lasota, *Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*, Kraków 2010.

¹¹ M. Scaife, J.S. Bruner, *The capacity for joint visual attention in the infant*, *Nature*, 1975, 253, s. 265-266.

¹² E. Bates i in., *The emergence of symbols: cognition and communication in infancy*, New York 1979.

¹³ E. Bates, L. Camaioni, V. Volterra, *The acquisition of performatives prior to speech*, *Merrill-Palmer Quarterly*, 1975, 21, s. 205-226.

złożony gest obejmuje wskazywanie i przyglądanie się, by wskazać interesującą rzecz innej osobie. Nieobecność wskazywania deklaratywnego jest predykatorem dla późniejszej diagnozy autyzmu. Dziecko, które pokazuje przedmiot innej osobie, wskazuje na interesujący przedmiot nie po to by go mieć, ale by podzielić się z drugą osobą, to dzieci które dzielą własny świat z partnerem interakcji tylko po to, by skomentował lub odwzajemnił emocje. To osoby, które z łatwością uczą się języka i stają się kompetentnymi partnerami w społecznych interakcjach. Okazuje się, że odroczone imitacja może odgrywać znaczącą rolę w rozwoju deklaratywnego wskazywania. Badania longitudinalne¹⁴ pokazały, że odroczone imitacja w 9. miesiącu życia dziecka była najsilniejszym predykatorem komunikatywnej gestykulacji w 14. miesiącu życia.

Badania dzieci autystycznych wykazują, że mają one problemy z deklaratywną komunikacją, ale są w stanie wyprodukować i zrozumieć gesty imperatywne. Może to sugerować, że gesty rozkazujące i deklaratywne mogą być związane z odmiennymi mechanizmami, stanowiącymi podstawę rozwoju społecznego i poznawczego. Być może deklaratywne gesty mogą również wymagać umiejętności bardziej złożonych społecznie i poznawczo, które są konieczne dla rozwoju mowy, teorii umysłu i zdolności współpracy¹⁵. Badania dzieci w drugim roku życia ujawniły, że produkcja gestów wskazujących deklaratywnych, ale nie imperatywnych korelowała ze zdolnością do rozumienia intencji dorosłych¹⁶. Możliwe, że gestykulacja deiktyczna o charakterze imperatywnym i deklaratywnym ma inne pochodzenie. Gestykulacja deiktyczna (wskazywanie) wywodzi się bowiem z niemożności osiągnięcia przedmiotu. Kiedy dziecko wyciąga rączki w górę, to jest to komunikat, by dorosły wziął go na ręce. Jednak kiedy pokazuje na psa, którego widzi na spacerze z matką, to prawdopodobnie nie chce, by matka podała mu to zwierzę, ale chce się z nią podzielić uwagą i zainteresowaniem, jakie wywołał pies. Gest wskazywania staje się więc symbolicznym gestem dążącym do dzielenia uwagi ze społecznym partnerem dotyczącej jakiegoś zewnętrznego wydarzenia lub przedmiotu¹⁷.

¹⁴ M. Heimann i in., *Exploring the relation between memory, gestural communication and the emergence of language in infancy: Longitudinal study*, *Infant and Child Development*, 2006, 15, s. 233-249.

¹⁵ U. Liszkowski, *Human twelve-month-olds point cooperatively to share interest with and helpfully provide information for a communicative partner*, *Gesture*, 2005, 5(1-2), s. 135-154.

¹⁶ L. Camaioni i in., *The role of declarative pointing in developing a theory of mind*, *Infancy*, 2004, 5, s. 291-308.

¹⁷ E. Bates, L. Camaioni, V. Volterra, *The acquisition of performatives prior*, s. 205-226.

Zgodnie z wieloma teoriami¹⁸, dzieci używają gestów protodeklaratywnych, ponieważ ich opiekunowie odpowiadają pozytywnymi emocjami na akty komunikatywne dzieci, np. poprzez uśmiech czy wysokie tony (mowa matczyzna). Początkowo w rozwoju ontogenetycznym używanie gestów deklaratywnych wiąże się z oczekiwaniem, że wskazywanie będzie nagrodzone odpowiedzią partnera interakcji. Uważa się więc, że zarówno gesty wskazywania o charakterze imperatywnym jak i deklaratywnym mają na celu manipulację zachowania społecznych partnerów.

Gest wskazywania ma pewną społeczną intencję; dziecko zamierza w ten sposób wpłynąć lub zmienić zachowanie odbiorcy. Dlatego, najnowsze poglądy na funkcję gestykulacji modyfikują klasyczny podział na gesty rozkazujące i deklaratywne. Rzeczywiście, wczesna gestykulacja deiktyczna ma na celu głównie zaspokajanie własnych potrzeb. Jednak niektórzy badacze uważają, że gestykulacja deklaratywna ujawnia wczesną formę psychologicznego rozumienia. Dzieci używają gestykulacji imperatywnej prosząc dorosłego, by dla nich coś zrobił, np. dziecko wskazuje na nieosiągalny przedmiot z prośbą, by rodzic mu podał zabawkę, podczas gdy deklaratywny gest może zwracać bezpośrednią uwagę odbiorcy na przedmiot z innych powodów niż osiągnięcie egocentrycznych celów przez dziecko (np. dzieci wskazują na auto jadące ulicą po to, by rodzice również zwrócili na nie uwagę i podzielili ich entuzjazm). To oznacza, że deklaratywne wskazywanie staje się manifestacją, że dzieci rozumieją innych jako uważnych, rozumnych i intencjonalnych odbiorców. Moje stanowisko jest zgodne z badaczami¹⁹, którzy twierdzą, że należy odróżnić gesty deklaratywne ekspresywne, w których dziecko chce dzielić emocje i postawy z dorosłym dotyczące wspólnego odniesienia, od gestów deklaratywnych informacyjnych, w których intencją małego dziecka staje się pomoc dorosłemu w uzyskaniu potrzebnej lub pożądanej informacji (której dorosły aktualnie nie ma) na temat określonego przedmiotu. Coraz częściej uważa się również, że gestykulacja imperatywna tworzy pewien rodzaj kontinuum. W imperatywnej gestykulacji dorosły staje się narzędziem do otrzymania upragnionego celu przez dziecko, np. zabawki. Dziecko wyciąga rękę, by poprosić interlokutora o zabawkę. Ale można także mówić o komunikacji imperatywnej opartej na współpracy między dzieckiem a dorosłym. Poprzez mówienie innym o tym, czego ono chce, poprzez prośbę pośrednią, dziecko ma nadzieję, że odbiorca

¹⁸ D.A. Leavens, J.L. Russell, W.D. Hopkins, *Intentionality as Measured in the Persistence and Elaboration of Communication by Chimpanzees (Pan troglodytes)*, *Child Development*, 2005, 76(1), s. 291-306.

¹⁹ M. Tomasello, M. Carpenter, U. Liszkowski, *A new look at infant pointing*, *Child Development*, 2007, 78, 3, s. 705-722.

tego komunikatu zrozumie jego intencję i mu pomoże. Wyniki badań²⁰ sugerują, że dzieci dość wcześnie w rozwoju zaczynają rozumieć, że ich prośba polega nie na zmuszaniu dorosłego do określonego działania, ale raczej na informowaniu dorosłego o ich pragnieniach, na zrozumieniu i współpracy. Wyniki wielu badań na temat dziecięcego wskazywania pozwoliły więc na stworzenie nowszej klasyfikacji, opierając się na społecznych intencjach i motywach dziecka:

- gesty imperatywne – dzieci pragną, by dorośli wykonali określone działania w celu uzyskania określonego celu przez dziecko (albo bardziej egocentrycznie – gdy dorosły jest narzędziem do osiągnięcia celu, albo bardziej oparte na współpracy – gdy dziecko prosi dorosłego, by pomógł mu w osiągnięciu określonego celu);

- gesty deklaratywne ekspresywne – dzieci chcą, by partnerzy interakcji dzielili z nimi emocje związane z określonymi przedmiotami, sytuacjami czy działaniami;

- gesty deklaratywne informacyjne – dzieci chcą, by partnerzy w komunikacji otrzymali dodatkową wiedzę na temat będących w centrum zainteresowania przedmiotów.

W drugim roku życia dzieci pojmują podstawową zasadę komunikatywnych intencji w tym sensie, że rozumieją, kiedy nadawca zamierza dokonać aktu w stosunku do innej osoby z osiągnięciem celu, a ta osoba to rozumie i się zgadza. Około 3. lub 4. lat następuje proces odróżniania bardziej określonych środków, za pomocą których początkowo niezróżnicowana komunikatywna intencja może zostać wyrażona i jest zrozumiana przez odbiorcę. Te tezy zostały dowiedzione badaniami empirycznymi²¹. Okazało się, że jeśli dorosły nie podziela entuzjazmu dziecka wskazującego na jakiś przedmiot, entuzjazm ten zmniejsza się również u dziecka. Gesty deklaratywne informacyjne również pojawiają się stosunkowo wcześnie w rozwoju. Kiedy dorosły zadawał pytanie dzieciom w drugim roku życia dotyczące miejsca, w którym znajdowała się zabawka będąca poza zasięgiem wzroku dorosłego, te bez problemu pomagały mu poprzez dostarczenie odpowiednich wskazówek. Najczęściej taką wskazówką był właśnie gest wskazywania miejsca, w którym ukryto przedmiot.

Społeczno-poznawczy aspekt komunikacji obejmuje głównie ramę wspólnej uwagi, która polega na zdolności dzielenia wiedzy o czymś wzajemnie z innymi i komunikatywną intencją, która wywodzi się z umiejętności dzielenia wspólnej uwagi.

²⁰ H. Shwe, E. Markman, *Young children's appreciation of the mental impact of their communicative signals*, *Developmental Psychology*, 1997, 33, s. 630-636.

²¹ M. Tomasello, M. Carpenter, U. Liszkowski, *A new look at infant pointing*, s. 705-722.

Spoleczno-motywacyjny aspekt obejmuje motywy pomagania (przez informowanie) i dzielenia (emocji i nastawień) w komunikatywnym kontekście, w którym nie tylko motywy są wyrażane przez nadawcę i zrozumiane przez odbiorców, ale także wzajemnie podejmowane. Okazuje się, że dzieci już od 2. roku życia komunikują się z innymi, biorąc pod uwagę zrozumienie intencji, dzielenie wspólnej uwagi i możliwości partnera. Zdaniem Tomasello, Carpenter i Liszkowskiego (2007)²², wskazywanie może w ten sposób reprezentować przejście, zarówno w kontekście filogenetycznym jak i ontogenetycznym, od niejęzykowych do językowych form ludzkiej komunikacji.

Przegląd badań dotyczących funkcji gestykulacji w komunikacji dziecięcej

Bogata interpretacja komunikacji przedjęzykowej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na pojawienie się intencjonalności w zachowaniu dzieci została ukazana w badaniach Tomasello, Carpenter i Liszkowskiego²³. Analizy tych badań dowiodły, że małe dzieci używają gestykulacji wskazującej względem dorosłego partnera interakcji także w celu podjęcia próby wpływania na stan umysłowy odbiorcy, dzieląc wspólną uwagę na przedmiocie lub określonej sytuacji.

Badania Tomasello i innych²⁴ pokazały, że kiedy małe dzieci prezentują gest wskazywania dorosłemu, to próbują wpłynąć one na jego intencjonalność i stany umysłowe.

Gestykulacja wskazująca małych dzieci może być dokonywana na wielu poziomach i na wiele sposobów; zależy również od wielu umiejętności, takich jak motywacja do współpracy, intencjonalność, czy wspólna uwaga. Badania Carpenter i innych (w przygotowaniu) zawierają kilka przykładów wskazywania trojga dzieci pomiędzy 11. a 14. miesiącem życia.

Dzieci wskazywały nie tylko przedmioty, które pragnęły otrzymać, lecz wskazywanie wykorzystywały także w sytuacjach prośby o działanie ze strony partnera (np. wskazuje na krzesło i mówi do dziadka „tu”; wskazuje na szklankę i patrzy na matkę). Przykłady te odzwierciedlają wyraźne prośby, ale niewiele ma charakter typowych protoimperatywów (prośby o przedmiot). Gesty deiktyczne wykorzystywane były w stosunku do przedmiotu,

²² Tamże.

²³ Tamże.

²⁴ M. Tomasello i in., *Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition*, Behavioral and Brain Sciences, 2005, 28, s. 675-735.

a także do zachowania, którego oczekiwały od dorosłych, a czasem względem miejsca (przedmiot + działanie), sugerując odmienne ramy wspólnej uwagi.

Jedne z najnowszych badań²⁵ potwierdzają celowość rozszerzenia klasyfikacji Bates i innych. Autorzy obserwowali i oceniali komunikację 48 dzieci we wczesnym dzieciństwie. Zwrócili uwagę na kilka istotnych aspektów: formę gestu (imperatywne, także deklaratywne informacyjne oraz ekspresywne), kierunek spojrzenia i wokalizacje. Jedną z hipotez, którą postawili badacze było sprawdzenie, czy gesty rozkazujące są związane ze wskazywaniem całą ręką, podczas gdy deklaratywne gesty częściej są przedstawiane za pomocą palca wskazującego. Ponadto, czy wokalizacja częściej towarzyszy jednemu z określonych rodzajów gestykulacji (deklaratywnej). Próbowano również odpowiedzieć na pytanie, czy informacyjne gesty wskazywania są bardziej związane ze skłonnością dzieci do używania prawej ręki. W badaniach tych założono, że gesty imperatywne będą reprezentowane najczęściej za pomocą całej ręki, zaś gesty o charakterze protodeklaratywnym poprzez palec wskazujący. Oceniano również poziom języka, by móc określić, czy deklaratywne gesty mają silniejszą relację z rozwojem języka niż rozkazujące gesty. Próbowano znaleźć różnice w stopniu preferencji ręki między rozkazującymi i deklaratywnymi gestami.

Wyniki badań potwierdziły, że deklaratywne gesty wskazywania częściej pojawiały się w towarzystwie wokalizacji niż gesty rozkazujące. Dlatego rola udziału gestów w rozwoju języka może bardziej dotyczyć gestów deklaratywnych niż imperatywnych. Oceniając całość gestykulacji wskazującej okazało się, że nieco ponad połowa gestów wskazujących pojawiła się w towarzystwie wokalizacji. Jednak kolejne badania autorek, które dotyczyły obserwacji w sytuacji naturalnej i spontanicznej komunikacji, pokazały, że 90% gestów wskazujących dzieci prezentowały w towarzystwie wokalizacji. Okazuje się więc, że im bardziej naturalna sytuacja dla dzieci, tym częściej spontanicznie gestom towarzyszy wokalizacja. To oczywiście zależy od wielu czynników, jak np. czas, w jakim zareaguje na gest odbiorca. Jeśli rodzic szybko reaguje, dziecko zaprzestaje wykonywania gestu, jeśli odbiorca nie widzi lub udaje że nie widzi, dziecko wykonuje gest dłużej.

Obserwacje potwierdziły, że gesty imperatywne częściej związane były ze wskazywaniem za pomocą całej ręki, niż ze wskazywaniem palcem wskazującym, podczas gdy deklaratywne gesty, zarówno ekspresywne jak i informujące, częściej były reprezentowane przez palec wskazujący. Potwier-

²⁵ H. Cochet, J. Vauclair, *Pointing gestures produced by toddlers from 15 to 30 months: Different functions, hand shapes and laterality patterns*, *Infant Behavior & Development*, 2010, 33, s. 431-441.

dzona została teza, że gesty wskazywania częściej prezentowane są za pomocą prawej ręki. Być może preferencja ręki dla gestów komunikatywnych rozwija się niezależnie ręczności związanej z działaniami manipulacyjnymi. W jednych z badań²⁶ postulowano istnienie określonego systemu komunikacji w lewej półkuli, kontrolującej zarówno procesy komunikacji językowej jak i niejęzykowej.

Gestykulacja imperatywna wskazująca wydaje się pochodzić od niekomunikatywnych zachowań polegających na sięganiu, która nabyła komunikatywnej funkcji poprzez proces ontogenetycznej rytualizacji²⁷, ponieważ dzieci uczą się, że ich gesty wywołują określone efekty u dorosłych. Przeciwnie, imitacja wydawałaby się być procesem zaangażowanym w pojawienie się gestykulacji deklaratywnej, którą później rozszerzono na informacyjną oraz ekspresywną.

Podążając za takim kierunkiem myślenia, gesty takie jak kręcenie głową potakująco bądź przecząco, czy wzruszanie ramionami mogłyby mieć charakter gestów informacyjnych. Natomiast takie gesty, jak posyłanie całusów, robienie „pa pa”, czy głaskanie się po brzuchu mogłyby być gestami ekspresywnymi.

Gesty imperatywne są używane w celu uzyskania pożądanego przedmiotu i wymagają zrozumienia przez dziecko, że do osiągnięcia celu potrzebna jest mu inna osoba. W deklaratywnych ekspresywnych dzieci kierują uwagę dorosłego na ekscytujące wydarzenia, celem wspólnego dzielenia z dorosłym zainteresowania tym wydarzeniem. W deklaratywnej informacyjnej sytuacji dzieci poprzez wskazywanie dają dorosłemu wskazówki pomocne, np. w odnalezieniu ukrytego przedmiotu. Takie informacyjne wskazywanie przynosi więc korzyść nie dziecku, ale innej osobie²⁸. Ponadto, informacyjne gesty zostały potraktowane przez niektórych badaczy jako pierwszy krok do rozwoju ludzkich zdolności uczenia i instruowania innych ludzi²⁹. Być może, stanowią one podstawę do rozwoju zachowań prospołecznych u dzieci.

Można pokusić się o pewną tezę, że rozwój wskazywania deklaratywnego ekspresywnego reprezentuje pośrednie stadium między komunikacją imperatywną (nastawioną na osiąganie własnych celów) a informacyjną (pomagającą, współpracującą, nastawioną na osiągnięcie wspólnego celu z odbiorcą, dla nadawcy korzyści pośrednie). Być może gestykulacja ekspres-

²⁶ J. Vauclair, J. Imbault, *Relationships between manual preferences for manipulative actions and for pointing gestures in infants and toddlers*, *Developmental Science*, 2009, 12, s. 1060-1069.

²⁷ M. Tomasello, J. Call, *Primate cognition*, New York 1997.

²⁸ U. Liszkowski i in., *Twelve- and 18-month-olds point to provide information for others*, *Journal of Cognition and Development*, 2006, 7, 173-187.

²⁹ U. Liszkowski, *Human twelve-month-olds point cooperatively*, s. 135-154.

sywna jest bardziej złożona niż proste prośenie o przedmiot, ale mniej wymagające niż współpraca i pomoc dorosłemu³⁰.

Nie do końca wiemy, czy gestykulacja ekspresywna ma jedynie na celu dzielenie zainteresowania z drugą osobą interesującym przedmiotem czy wydarzeniem. Niektórzy twierdzą, że gesty te pełnią także funkcję pytającą, to znaczy, że dzieci wskazują by sprowokować dorosłego do komentarza i uzyskać jakieś informacje na interesujący je temat. Dlatego, gestykulację imperatywną można traktować jak prośbę o przedmiot, a deklaratywną ekspresywną – jak prośbę o komentarz na temat wskazywanego przedmiotu.

Badania własne

Miały one charakter longitudinalny. Opierały się na studium przypadku. Zastosowano metodę obserwacyjną trójki niemowląt na przestrzeni 10. miesięcy ich życia: od 8. do 18. miesiąca życia dziecka (40-minutowe próbki czasowe w odstępach miesięcznych). Warunki miały charakter naturalny (nagrania odbywały się w domu dzieci).

Pytanie badawcze dotyczyło obrazu komunikacji niejęzykowej małego dziecka, uwzględniając najnowszą klasyfikację funkcji gestykulacji. Celem badania była analiza ilościowa i jakościowa gestykulacji imperatywnej oraz deklaratywnej dzieci między 8. a 18. miesiącem życia.

W ocenie komunikatów niejęzykowych uwzględniono następujące kategorie gestów:

1. Gesty imperatywne:
 - a) skierowane na przedmiot,
 - b) skierowane na działanie interlokutora.
2. Gesty deklaratywne:
 - a) informacyjne,
 - b) ekspresywne (empatyczne – dzielące stan emocjonalny i pytające – proszące o komentarz).

Pod uwagę brano również takie środki komunikacji, jak kontakt wzrokowy oraz wokalizacja. Wyniki badań opartych na studium przypadku okazały się zgodne z moimi wcześniejszymi badaniami³¹, w których wykorzystano zarówno ilościowe jak i jakościowe metody badawcze, oraz z wynikami innych badaczy³². Gesty wskazujące pojawiają się u dzieci już około 9. miesią-

³⁰ H. Cochet, J. Vauclair, *Pointing gestures produced by toddlers from 15 to 30 months*, s. 431-441.

³¹ A. Lasota, *Świat gestów i symboli*.

³² E. Bates, L. Camaioni, V. Volterra. *The acquisition of performatives prior to speech*, s. 205-226; M. Leroy, E. Mathiot, A. Morgenstern, *Pointing gestures, vocalizations and gaze: two case*

ca życia. W tym samym czasie można zaobserwować u nich pierwsze społeczne zabawy oparte na interakcji z dorosłym. Wraz z wiekiem wzrasta liczba gestykulacji, szczególnie deklaratywnej. Gestykulacji coraz częściej towarzyszyła wokalizacja, a nawet proste słowa. Bardzo często dzieci nawiązują także kontakt wzrokowy z dorosłym podczas zachowań komunikacyjnych. Poniżej w tabeli zaprezentowano wybrane zachowania dzieci pełniące określone funkcje.

Tabela 1

Funkcje gestykulacji na przykładzie niejęzykowych zachowań dzieci w 2. roku życia*

Funkcja gestykulacji	Przykłady zachowania dziecka
<p>GESTY IMPERATYWNE:</p> <p>Prośba dziecka o przedmiot</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dziecko podczas posiłku otrzymuje miseczkę z jedzeniem. Gestem wskazywania w kierunku talerza prosi matkę o łyżeczkę. 2. Dziecko bierze kartkę papieru, zwraca się w kierunku matki i wykonując ruchy dłonią na kartce, udaje że pisze, z towarzyszącą wokalizacją patrzy na matkę prosząc o długopis. Gdy matka podaje kredkę, dziecko kręci przecząco głową i powtarza gest ręki, do momentu gdy otrzyma od matki długopis. 3. Prawą ręką wykonuje ruchy obrotowe wewnątrz otwartej lewej dłoni, prosząc o wilgotną chusteczkę.
<p>Prośba dziecka o działanie</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dziecko wskazuje ręką na wózek, z prośbą o spacer. 2. Dziecko naprzemiennie wskazuje palcem na butelkę oraz na swoje otwarte usta, prosząc o jedzenie. 3. Dziecko otwartą wewnętrzną stroną prawej dłoni uderza w siedzisko krzesła, przy którym stoi, prosząc mamę żeby usiadła na krześle. Gdy matka siada na krześle, dziecko wykonuje ten sam gest na udach matki prosząc, by wzięła je na kolana.
<p>GESTY DEKLARATYWNE INFORMACYJNE</p> <p>Przekazanie dorosłemu istotnych informacji</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Matka pyta dziecko: „gdzie jest lala?“, dziecko wskazuje palcem w miejsce, w którym znajduje się lalka. 2. Podczas zabawy matki ze starszym dzieckiem w chowanie przedmiotów, na pytanie matki: „gdzie jest zabawka“, dziecko podbiegało do miejsca, w którym zabawkę ukrył brat i matce wskazywało, wokalizując przy tym.
<p>GESTY DEKLARATYWNE EKSPRESYWNE</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dziecko wskazuje na plastikową buteleczkę w kuchni i patrzy na matkę, matka mówi: „ to jest taka cytrynka, zaraz wlejemy ją do herbaty“.

Pytające (prośba o komentarz) Empatyczne (wspólne dzielenie zainteresowania i emocji)	2. Dziecko buduje z tatą wieżę, kiedy do pokoju wchodzi mama, dziecko pokazuje palcem na budowlę, mama komentuje słowami: „jak pięknie zbudowałeś”. 3. Dziecko podczas spaceru słyszy nadlatujący samolot, kieruje wzrok na niebo, wyciąga rękę do góry i mówiąc „uuuu” pokazuje matce, matka mówi: „tak, leci samolot”.
--	---

* Opracowanie własne.

Gesty imperatywne pojawiały się w sytuacjach, w których dzieci wskazywały na pożądaną przedmiot lub miejsce, a dorosły miał pomóc w osiągnięciu tego celu. W przypadku tego typu gestów dokonałam nieco szerszego podziału, bowiem uwzględniłam w analizach prośby dziecka o przedmiot oraz prośby dziecka o działanie ze strony partnera w interakcji. Gestykulacja o charakterze informacyjnym, w której wspólna uwaga oraz wspólne intencje są traktowane jako podwaliny przedjęzykowej komunikacji, skupiała się przede wszystkim na przekazywaniu dorosłemu istotnych wskazówek. Wskazywanie deklaratywne pytające – rozumienie zgodne z koncepcją Southgate i innych³³, w którym niemowlęce wskazywanie przyjmuje funkcję pytającą. Empatyczne, deklaratywne wskazywanie, zwane również protoasertywnym, występowało wówczas, kiedy dzieci wskazywały po to, aby dzielić uwagę wspólnie z dorosłym na jakimś interesującym lub wzbudzającym emocje przedmiocie czy wydarzeniu.

Okazuje się, że użycie określonych gestów bardzo zależy od kontekstu. Wiele gestów protoimperatywnych mogłoby zostać potraktowane jako protodeklaratywne, gdyż intencją dzieci było skierowanie uwagi dorosłego na coś lub kogoś, dzieląc jednocześnie uwagę z dorosłym względem czegoś. Pojawiła się ogromna różnorodność działań i zachowań niemowlęcych, wykraczając poza definicję gestów deklaratywnych, tj. uzyskiwania uwagi dorosłego przez przedmiot. Dzieci wykazują się wraz z wiekiem dużą zmiennością i bardziej wyszukany repertuarem aktów niejęzykowych dla osiągnięcia zamierzonego celu. Na przykład, zaobserwowano, że dziecko uwielbiające kąpiel, w wieku 12. miesięcy na słowa matki: „idziemy się kąpać” radośnie się ożywia i podnosi rączki do góry, by matka wzięła ją na ręce. W 14. miesiącu życia dziecko na ten sam komunikat entuzjastycznie rączkami próbuje podciągnąć bluzeczkę do góry. Dwa miesiące później biegnie do łazienki, staje przy wannie i wewnętrzną stroną obu dłoni klepie

³³ V. Southgate, Van Maanen, G. Csibra, *Communication to cooperate or communication to learn?* Child Development, 2007, 78(3), s. 735-740.

w brzeg wanny. W 16. miesiącu natomiast w łazience oprócz powyższych zachowań pojawia się nowe – dziecko stojąc przy wannie na palcach jednej nóżki podnosi drugą nóżkę do góry, próbując włożyć ją do wanny. Jeżeli nie ma możliwości pójścia do łazienki (drzwi są zamknięte), to w pokoju zgłasza chęć kąpieli matce tym zachowaniem, które wykorzystywało wcześniej, tj. próbuje zdjąć bluzeczkę i wskazuje palcem w kierunku łazienki. Małe dziecko potrafi dostosować swoje zachowania komunikacyjne i ich znaczenie odpowiednio do kontekstu sytuacyjnego. Obserwacje pozwoliły na wyciągnięcie wniosku, że na początku drugiego roku życia dziecko rozumie, że znak konwencjonalny jakim jest gest „pa pa” nie odnosi się jedynie do sytuacji, w której odchodzi jakaś osoba. Dziecko zdaje sobie sprawę, że można go wykorzystać aby coś zakończyć, np. jakieś działanie. Jako przykład można przedstawić sytuację, w której matka bierze dziecko na kolana, włącza telewizor, a dziecko kręci przecząco głową (nie chce, by telewizor grał). Kiedy matka nie reaguje, dziecko wykonuje w stronę telewizora gest pa pa i mówi „pa pa”.

Dyskusja wyników

Wyniki badań potwierdzają, że dzieci we wczesnym dzieciństwie dość wcześnie rozumieją i działają z podstawowymi społecznymi motywami zawartymi w gestykulacji ekspresywnej (dzielącej emocje i nastawienie), informacyjnej (oferującej odbiorcy pomoc przez informowanie), czy rozkazującej lub bardziej proszącej. Pod koniec pierwszego roku życia dzieci coraz bardziej świadomie wybierają środki dla osiągnięcia określonych celów, tworząc w ten sposób intencje. Wraz z wiekiem wzrasta również coraz większa świadomość intencjonalności w nadawanych i odbieranych społecznych komunikatach. Następuje również coraz większe rozumienie stanów mentalnych innych osób. Gestykulacja deiktyczna powinna być traktowana jako społeczno-pragmatyczne narzędzie użyteczne w interakcji i zawsze interpretowana, biorąc pod uwagę towarzyszące elementy komunikacji, takie jak: spojrzenia, wokalizacja, czy zachowanie odbiorcy.

Podobne wnioski otrzymano poprzez badania oparte na studium przypadku dotyczące dzieci francuskich³⁴.

Wyniki tych badań ujawniły, że dzieci często gestykulowały bez udziału kontaktu wzrokowego (być może wynikało to ze specyfiki badania, gdzie

³⁴ M. Leroy, E. Mathiot, A. Morgenstern, *Pointing gestures, vocalizations and gaze*, s. 261-275.

matka często siedziała obok dziecka). Gestykulacji towarzyszyła prawie zawsze wokalizacja lub produkcja mowy (proste słowa). Zaobserwowano różnice płciowe między dziećmi. Hipoteza dotycząca korelacji między prozodią a funkcją gestykulacji (zakładano, że w towarzystwie protoimperatywnych rośnie, a deklaratywnych spada) nie została potwierdzona. Stwierdzono, że pozycja dorosłego nie jest dostatecznym parametrem, choć kiedy jest poza zasięgiem wzroku dziecka, to prozodia dziecka rośnie. Wskazywanie bez wokalizacji występuje jedynie wtedy, gdy dziecko i dorosły są twarzą w twarz. Kiedy uwaga nie jest wspólnie dzielona z dorosłym, dziecko ma tendencję, by użyć intonacji rosnącej. Gestykulacja deiktyczna pojawiła się w podobnym czasie co pierwsze zabawy społeczne i gesty konwencjonalne (np. pa pa). Okazało się również, iż wystąpiła korelacja pomiędzy gestykulowaniem dzieci a ich matek. Matki niemowląt używały dużej liczby gestów wskazujących skierowanych do dzieci. Także najnowsze badania³⁵ dotyczące używania gestykulacji przez matkę potwierdzają jej wpływ na rozwój zdolności komunikacyjnych dziecka, np. na umiejętność słownego etykietowania przez dziecko. Badania polegały na obserwacji matek podczas zabawy ze swoimi dziećmi, z uwzględnieniem dwóch kontekstów sytuacyjnych (opis obrazka i opis przedmiotu). Matczyne zachowania komunikatywne były oceniane ze względu na sposób etykietowania: poprzez słowo, słowo plus gest deiktyczny, słowo plus gest ikoniczny. Zaobserwowano silną relację pomiędzy stylem komunikacji matki a zdolnością nabywania określonych nazw przedmiotów przez dziecko. Stwierdzono istnienie korelacji pomiędzy używaniem przez matki gestów ikonicznych a momentem pojawiania się u dziecka etykiet przedmiotów w mowie biernej. Może to popierać tezę, że zachowanie komunikacyjne matki znacząco wpływa na rozwój lingwistyczny dziecka, gdyż gesty rodziców mogą pełnić rolę ułatwiającą przyswajanie słownych etykiet poszczególnych elementów rzeczywistości przez dziecko. Inne opracowania empiryczne³⁶ pokazują, jakie znaczenie ma używanie przez matki określeń stanów mentalnych. Podczas swobodnej zabawy matki z dzieckiem rejestrowano wypowiedzi matek na temat stanów mentalnych dzieci (np. ty chcesz, spróbuj, potrzebujesz...). Badania dzieci matek produkujących więcej wypowiedzi zawierających słowa o znaczeniu mentalnym wcześniej produkowały gesty imperatywne w rozwoju. Ta sama relacja również pojawiła się w inwentarzach rozwojo-

³⁵ M. Zammit, G. Schafer, *Maternal label and gesture use affects acquisition of specific object names*, *Journal of Child Language*, 2011, 38, s. 201-221.

³⁶ V. Slaughter, C.C. Peterson, M. Carpenter, *Maternal mental state talk and infants' early gestural communication*, *Journal of Child Language*, 2009, 36, s. 1053-1074.

wych, wypełnianych przez matki, które dotyczyły komunikacji ich niemowląt. Wyniki te wskazują, że komunikacja dorosłych, sposób oraz zawartość komunikatu (mowa o intencjach i pragnieniach) może mieć związek z wczesnym rozwojem komunikacji dzieci.

Implikacje edukacyjne

Gestykulacja we wczesnym rozwoju ontogenetycznym umożliwia dzieciom współdziałanie z dorosłymi, przekazywanie swoich intencji, próśb i uczuć związanych z określonym przedmiotem czy wydarzeniem. Wczesne językowe umiejętności dzieci są zbudowane na już istniejącej platformie komunikacji przedjęzykowej, opartej głównie na sygnałach niejęzykowych.

Większość teorii dotyczących komunikacji niejęzykowej opiera się na społecznej interakcji dziecko – dorosły, w której gest wskazywania jest wykorzystywany podczas dzielenia wspólnej uwagi w trakcie wymiany informacji.

Podjęte przeze mnie rozważania teoretyczne oraz empiryczne mają na celu lepsze zrozumienie przez osoby wychowujące dzieci czy opiekujące się nimi mowy ciała małych dzieci. Szczególnie chciałabym zwrócić uwagę na dzieci ze specyficznymi potrzebami edukacyjnymi, gdzie bardzo często komunikacja z dorosłym oraz innym dzieckiem jest zakłócona. Należy bardzo dokładnie obserwować i analizować komunikaty niejęzykowe tych dzieci, gdyż niejednokrotnie gestykulacja jest jedyną drogą przekazania nam istotnych informacji ze strony dziecka (emocji, pragnień, stanów mentalnych).

Należy doceniać aspekt komunikacji niejęzykowej podczas każdej prowadzonej interwencji psychopedagogicznej. Początkowo gesty protoimperatywne, jak i protodeklaratywne zostały opisane jako instrumentalne akty komunikacyjne w kierunku jakiegoś fizycznego lub społecznego celu. Najnowsza klasyfikacja uwzględnia motywy, intencje oraz wspólną uwagę między partnerami. Wyróżniono gesty ekspresywne deklaratywne dla dzielenia emocji i postaw dotyczących przedmiotów, informacyjne deklaratywne, których istotą jest pomaganie innym przez dostarczanie im niezbędnych lub pożądanых informacji o przedmiocie oraz gesty imperatywne, skierowane na osiągnięcie przedmiotu jako celu samego w sobie. Początkowym celem gestykulacji imperatywnej jest osiągnięcie celu przez dziecko – poprzez wpływanie na zachowanie dorosłego. Później rozwijają się umiejętności bardziej złożone (w związku z pojawieniem się deklaratywnej gestykulacji)

i gesty rozkazujące, chociaż są nadal produkowane w celu osiągnięcia celu dla siebie, prawdopodobnie także by wpływać na cele i uwagę dorosłego.

Komunikacja triadyczna pokazuje, że dziecko osiąga nowy poziom społecznego zrozumienia i rozumie intencjonalną komunikację. Dzieci wraz z wiekiem rozszerzają repertuar zachowań językowych, ale także niejęzykowych, szczególnie w funkcji deklaratywnej. Wyniki badań pokazują, że prawa ręka jest silnie powiązana ze zdolnościami komunikacyjnymi, co również jest bardzo ważną informacją dla nauczycieli. Prawdopodobnie mechanizmy leżące u podstaw komunikacji niejęzykowej opartej na gestykulacji również znajdują się w lewej półkuli.

Badania stanowią także potwierdzenie tezy, że na rozwój komunikacji niejęzykowej dzieci wpływ ma jakość komunikacji niewerbalnej prezentowanej względem dziecka przez dorosłych. Ma to ogromne znaczenie w szkole. Opierając się na najnowszych doniesieniach z badań stwierdzono, że nauczyciele bardzo często ignorują mowę ciała dzieci. Nie zwracają uwagi na wysyłane przez uczniów komunikaty niejęzykowe. Badacze podejmują badania nie tylko nad wpływem społecznym domu i szkoły na edukacyjne osiągnięcia i rozwój językowy, ale także coraz częściej na sposób komunikacji niewerbalnej w szkole.

Mowa ciała dzieci również dostosowuje się np. do wymagań szkoły. Są szkoły, w których uczy się dzieci: trzymać ręce przy sobie, być cicho na lekcjach, nie biegać na korytarzach, siedzieć w ławkach, stać w szeregu itp. Są jednak szkoły, w których nauczyciele pozwalają dzieciom zachowywać się w sposób naturalny, akceptując ich mowę ciała, bo jest ona dla nich zrozumiała, a dzieci uczą się, że nie muszą krzyczeć, jeśli chcą coś powiedzieć, mogą to wyrazić gestem i będzie to zauważone przez nauczyciela. Często dzieci używając gestykulacji (np. deklaratywnej empatycznej) nie mają na celu osiągnięcia czegoś, a jedynie wspólnie z nauczycielem chcą dzielić zainteresowanie lub emocje.

Być może prawdziwa jest hipoteza, głosząca, że dzieci, których opiekunowie byli wrażliwi na odczytywanie ich komunikatów niejęzykowych, nie czekając aż dziecko „zacznie mówić”, również lepiej odczytują komunikaty innych osób, a co za tym idzie – wykazują wyższy poziom rozwoju zachowań społecznych.

Konkludując, uważam, że lepsze rozumienie komunikacji niejęzykowej dziecka przez osoby dorosłe rzutuje z korzyścią na dalszy rozwój i edukację tego dziecka. Celem artykułu jest uwrażliwienie opiekunów, pedagogów, nauczycieli na wysyłane sygnały niejęzykowe przez dzieci.

BIBLIOGRAFIA

- Bates E., Benigni L., Bretherton I., Camaioni L., Volterra V., *The emergence of symbols: cognition and communication in infancy*, Academic Press, New York 1979.
- Bates E., Camaioni L., Volterra V., *The acquisition of performatives prior to speech*, Merrill-Palmer Quarterly, 1975, 21.
- Behne T., Carpenter M., Tomasello M., *One-year olds comprehend the communicative intentions behind gestures in a hiding game*, Developmental Science, 2005, 8.
- Butterworth G., Franco F., McKenzie B., Graupner L., Todd B., *Dynamic aspects of visual event perception and the production of pointing by human infants*, British Journal of Psychology, 2002, 20.
- Camaioni L., Perucchini P., Bellagamba F., Colonesi C., *The role of declarative pointing in developing a theory of mind*, Infancy, 2004, 5.
- Carpenter M., Nagell K., Tomasello M., *Social cognition, joint attention and communicative competence from 9 to 15 months of age*, Monographs of the society for research in child development, 1998, 255, 63, 4.
- Cochet H., Vauclair J., *Pointing gestures produced by toddlers from 15 to 30 months: Different functions, hand shapes and laterality patterns*, Infant Behavior & Development, 2010, 33.
- Goldin-Meadow S., *The development of gesture and speech as an integrated system*, [w:] *The nature and function of gesture in children's communication*, red. J. Iverson, S. Goldin-Meadow, CA: Jossey-Bass, San Francisco 1998.
- Gullberg M., de Bot K., Volterra V., *Gestures and some key issues in the study of language development*, Gesture, 2008, 8.
- Heimann M., Strid K., Smith L., Tjus T., Ulvund S.E., Meltzoff A.N., *Exploring the relation between memory, gestural communication and the emergence of language in infancy: Longitudinal study*, Infant and Child Development, 2006, 15.
- Iverson J.M., Goldin-Meadow S., *Gesture paves the way for language development*, Psychological Science, 2005, 16(5).
- Lasota A., *Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej*, Oficyna Wydawnicza Impuls Kraków 2010.
- Lasota A., *Dwuelementowe kombinacje lingwistyczno-niejęzykowe w dziecięcej komunikacji*, Psychologia Rozwojowa, 2012, 4.
- Leavens D.A., Russell J.L., Hopkins W.D., *Intentionality as Measured in the Persistence and Elaboration of Communication by Chimpanzees (Pan troglodytes)*, Child Development, 2005, 76(1).
- Leroy M., Mathiot E., Morgenstern A., *Pointing gestures, vocalizations and gaze: two case studies*, [w:] *Studies in Language and Cognition*, red. J. Zlatev, M.J. Falck, C. Lundmark, M. Andrén, 2009.
- Liebal K., Carpenter M., Tomasello M., *Infants' Use of Shared Experience in Declarative Pointing*, Infancy, 2010, 15(5).
- Liszkowski U., *Human twelve-month-olds point cooperatively to share interest with and helpfully provide information for a communicative partner*, Gesture, 2005, 5(1-2).
- Liszkowski U., Carpenter M., Striano T., Tomasello M., *Twelve- and 18-month-olds point to provide information for others*, Journal of Cognition and Development, 2006, 7.
- Liszkowski U., Carpenter M., Tomasello M., *Twelve-month-olds communicate helpfully and appropriately for knowledgeable and ignorant partners*, Cognition, 2008, 108.
- Scaife M., Bruner J.S., *The capacity for joint visual attention in the infant*, Nature, 1975, 253.

- Shwe H., Markman E., *Young children's appreciation of the mental impact of their communicative signals*, *Developmental Psychology*, 1997, 33.
- Slaughter V., Peterson C.C., Carpenter M., *Maternal mental state talk and infants' early gestural communication*, *Journal of Child Language*, 2009, 36.
- Southgate V., Van Maanen, Csibra G., *Communication to cooperate or communication to learn?* *Child Development*, 2007, 78(3).
- Tomasello M., *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*, Harvard University Press, New York 2003.
- Tomasello M., Call J., *Primate cognition*, Oxford University Press, New York 1997.
- Tomasello M., Carpenter M., Call J., Behne T., Moll H., *Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition*, *Behavioral and Brain Sciences*, 2005, 28.
- Tomasello M., Carpenter M., Liszkowski U., *A new look at infant pointing*, *Child Development*, 2007, 78, 3.
- Vauclair J., Imbault J., *Relationships between manual preferences for manipulative actions and for pointing gestures in infants and toddlers*, *Developmental Science*, 2009, 12.
- Werner H., Kaplan B., *Symbol formation: an organismic approach to language and the expression of thought*, Wiley, New York 1963.
- Zammit M., Schafer G., *Maternal label and gesture use affects acquisition of specific object names*, *Journal of Child Language*, 2011, 38.